Laczó Ferenc

Összefonódó történetek

VISSZHANG - LVI. évfolyam, 35. szám, 2012. augusztus 31.

I. Egy még súlyosabb dilemma

Analitikus célból a zsidókérdést érdemes a zsidók aktuális és kívánatos jogi státusával, társadalmi szerepeivel, gazdasági tevékenységeivel és kulturális sajátosságaival kapcsolatos modern kori nyilvános vitasorozatként meghatároznunk. E kérdés a hosszú XIX. század Magyarországán az antiszemiták helyenként látványos igyekezete ellenére sem vált igazán jelentős politikai problémává. A zsidók feltételekhez kötött emancipációjára első ízben az 1848–49-es forradalom és szabadságharc részeként, bár késlekedve, a zsidók jelentős háborús részvételét 1849 nyarán mintegy utólag jutalmazva került sor. A kiegyezés évében elfogadott fenntartások nélküli emancipációs törvény az új alkotmányos rend szelleméből egyenesen következett. A zsidó vallás évtizedekkel későbbi recepciója az 1892 és 1895 között zajló egyházpolitikai küzdelemnek volt az egyik kulcsfontosságú eredménye. Magyarország hosszú XIX. századában a zsidókérdés története tehát alapvetően függött a politikai közösség jellegének korszakos újradefiniálásaitól: a zsidók státusának megváltoztatására minden esetben nagyobb horderejű átalakulások *részeként* került sor.

Ez változott meg a Horthy-korszak genezisekor. A zsidók „nemzethűségbeli deficitjének” vélelme a numerus clausus bevezetése által 1920-tól törvényi szentesítést élvezett, és az állami diszkrimináció 1928-ban is inkább csak formális értelemben enyhült. A numerus clausus ezért számos történeti értelmezésben az ún. „asszimilációs szerződés” egyoldalú felmondásaként szerepel, a Horthy-rezsim negyedszázada pedig az ún. asszimilációs perióduson túliként tételeződik. Ugyanakkor a magyar zsidó történet e korszakának értelmezésére mindmáig nem dolgoztak ki specifikus fogalmi apparátust. Korántsem világos, hogy pozitív módon miként jellemezhető e kor – már amennyiben azt nem kívánjuk 1944-ből visszatekintve a holokauszt előtörténeteként elgondolni. Bár pszichológiailag tökéletesen érthető, hogy a Horthy-kor végén bekövetkező népirtás időben visszafelé is hosszú árnyékot vet, ez bizony torzítja történeti tisztánlátásunkat.

Miközben a katasztrófa e teleológiái kifejezetten történetietlenek, mégis egyértelmű, hogy a zsidókérdés a hosszú XIX. századi gyakorlattal szakítva épp a Horthy-rezsim létrejöttekor kelt önálló életre. Ekkortól számított jelentős közéleti és társadalmi „problémának”, ekkortól vált egyre újabb diszkriminációs igények és a brutálisan fellángoló erőszak forrásává. Ekkortól feszült ellentmondás a magyar zsidó kettős identitás hangoztatása és a zsidók magyar nemzeti közösségből való kirekesztésére irányuló antiszemita törekvések mindinkább súlyosbodó megtapasztalása között.

A fasizmus elméletének Horthy-rezsimre való ideologisztikus ráerőltetését teljes joggal utasítjuk vissza. Ez azonban, ha lehet, még súlyosabb dilemmát vet fel: a fasiszta rendszer nélküli holokauszt problémáját, a nem fasiszta rendszer működtetői és a népirtás elkövetői közötti személyi folytonosság problémáját. A problematika leglényegesebb eleme megítélésem szerint a következő: ha a Horthy-rezsim nem volt fasiszta (márpedig nem volt az), akkor hogyan magyarázzuk a holokausztért viselt felelősségét? Milyen adekvát módjai vannak az erről való megemlékezésnek? Ezt érzem sajátosan magyar történeti problematikának – és itt a fasiszta diktatúra és a holokauszt közötti oksági viszonyt magától értetődőnek vevő német magyarázati modellek sem tudnak érdemben segítségünkre lenni.

II. Közép-Európa peremétől a legkatasztrofálisabb végig

Miközben nyomós érvek hozhatók fel amellett, hogy az amúgy kevert jellegű Horthy-rezsim politikájának mindvégig voltak markánsan antiszemita komponensei, a magyarországi antiszemita politika egyik sajátossága abban állott, hogy a zsidó emancipációt fokozatosan (bár 1938 után már ütemes lépésekben) sikerült visszavonatnia. Ugyanakkor fontos észben tartanunk, hogy az európai zsidók története a magyar zsidóellenesség 1930-as évek végi és 1940-es évek eleji drasztikus felerősödésével *egyidejűleg* torkollott példátlan katasztrófába: a nácik ekkor kezdték megvalósítani népirtó politikájukat. Magyar zsidó szempontból ezért a magyar politikai törekvések, illetve tágabb értelemben véve a magyar nacionalizmus megítélése egészen 1944-ig bizonyos fokig ambivalens maradhatott – a hazai antiszemita radikalizáció ellenére is. Másképp kifejezve: a magyar állami politika antiszemita irányultsága a magyar zsidók számára mindennapi diszkriminációt és súlyos fenyegetést jelentett, másrészt mégis relatív reményforrás maradt azáltal, hogy a túlélés (végül ugyancsak megcsalatott) esélyével kecsegtetett.

Magyarország politikáját az 1930-as évek végén a tengelyhatalmakhoz kötötte, ugyanakkor a második világháborús magyar állami politika tétjei és céljai csak részben egyeztek a vezető tengelyhatalmakéival. Holly Case megfontolandó meglátása szerint Magyarország a politikai-ideológiai világháború kellős közepén is sokáig inkább területszerzésre irányuló reálpolitikát folytatott, bár a magyar politikai elit e reálpolitika alapvető célját (a területszerzést) meglehetősen rugalmatlanul kezelte, mondhatni kényszeresen viszonyult hozzá. Eközben az 1938 és 1941 között sikeresen terjeszkedő, ezáltal jelentős nem magyar lakossággal is bővülő magyar állam nemzeti homogenizációs politikát is folytatott. Ablonczy Balázs a közelmúltban arra hívta fel a figyelmet, hogy a visszacsatolt észak-erdélyi részeken jószerével minden nemzetiségpolitikának számított, és a kortárs politikák végcélja a magyar etnikai tér kialakítása volt.

A mély revizionista elkötelezettségek és a súlyos szövetségesi kötelezettségek ellenére volt remény arra, hogy a Közép-Európa peremén sodródó Magyarországnak a második világháború végéig sikerül a globális konfliktus perifériáján maradnia, és nem válik a náci és szovjet agressziós politika és háborús vetélkedés színterévé, ahogy az 1939-es náci–szovjet szövetségkötés sem érintette igazán közvetlenül. 1944-ig nem volt egyértelmű, hogy végül a magyar történetet is a népirtó politikák és a nagyhatalmi csatározások határozzák-e majd meg.

Magyarország sajátos konfliktusbeli pozíciója Timothy Snydernek is feltűnt. Snyder *Bloodlands* című, óriási visszhangot kiváltó könyvében leginkább bizonytalanságát fejezte ki azt illetően, hogy Magyarország, valamint Románia az erőszak epicentrumát jelentő vidékekhez tartozott-e. „Felhozhatók érvek amellett, hogy Magyarország is e területeknek [mármint a Snyder által tanulmányozott véráztatta vidékeknek – L. F.] volt része, hiszen miután az ország éveken át a németek szövetségese volt, a háború kései szakaszában rövid ideig német, majd szovjet megszállás alá került. A lengyel és orosz zsidók mögött a magyar zsidók alkották a holokauszt áldozatainak harmadik legnagyobb csoportját.”1 E kijelentése ellenére Snyder eltekintett Magyarország tanulmányozásától, alapkoncepciója szerint ugyanis az erőszak epicentruma Magyarországtól északra és északkeletre húzódott.

Anélkül hogy e szerzői döntés jogosságát megítélnénk, kétségtelen tény, hogy a nácik és szövetségeseik és a szovjetek közötti amilyen monumentális, éppoly kíméletlen kelet-európai összecsapás végül Magyarországra is kiterjedt. 1944 elejének magyar zsidó és nem zsidó reményeihez képest a háború a legkatasztrofálisabb módon ért véget. Magyarország lakosait nemcsak jelentős részben saját számlára írandó népirtás tizedelte meg 1944–45-ben, de az ország végül háborús konfliktus színterévé is vált. Sőt, a politikai elitek által leginkább rettegett és mindenáron elkerülni kívánt opció, Magyarország Szovjetunió általi megszállása, majd lépcsőzetes szovjetizációja következett be, miközben a terület(vissza)szerző politika céljai sem teljesültek.

Mindez azonban azután történt, hogy a magyar állam ágensei a visszacsatolt területeken is hatékonyan elősegítették a megfelelő szándék és elhatározás esetén magyarként definiálható zsidók százezreinek halálba küldését. A magyar holokauszt e szempontból nézve is nemzeti öngyilkosság volt, ami semmi

esetre sem javította e területek magyar birtoklásának esélyeit. *1944-re a radikális antiszemita politika egyértelműen felülírta a területszerzésre irányuló kalkulációkat.*

III. Összefonódó történetek

Régiónk újjászervezése és az ún. zsidókérdés között már az első világháború óta bonyolult kölcsönhatást lehetett megfigyelni. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a magyar történetírás csak részben tudatosította a történeti Magyarország szétesésének kacskaringós folyamata, 1944-ig bekövetkezett részleges és időleges helyreállítása és a Kárpát-medencei zsidó történet összefonódásának jelentőségét. Alapvető tény, hogy magyar zsidók is jelentős számban maradtak a trianoni határokon kívül. A szembeötlő hasonlóságok ellenére az elcsatolt területeken élő közösségek fejlődésének iránya és az ottani irányzatok relatív ereje eltért a Magyarországon fennállótól (gondoljunk csak a zsidó nemzeti gondolat jelentősebb erdélyi és felvidéki szerepére).

A Kárpát-medencei magyar–zsidó együttélés keretfeltételeinek átalakulása eközben Magyarországon is merőben új helyzetet teremtett. Míg a Habsburg Monarchia multietnikus, de nacionalizáló magyar államában a zsidók a magyar többség részeként kaphattak fontos szerepet, 1919–20 után az effajta hozzájárulás lehetősége megszűnt, és az igény a zsidók nemzeti szerepvállalására ezzel párhuzamosan (de korántsem csak emiatt, sőt *elsősorban* a feléledő magyar antiszemitizmus miatt!) drasztikusan csökkent.

Eközben a magyarországi zsidóság jelentős része a magyarországi politikai fordulat ellenére, vagy talán épp Nagy-Magyarországhoz fűződő emlékei és illúziói miatt, még a Horthy-rezsim revíziós törekvéseiben is részt vállalt. A visszacsatolások viszont a „visszatérő” zsidó közösségeknek a magyar állami diszkriminációt hozták el. Súlyos paradoxon, hogy Észak-Erdély esetében végül épp e sok helyütt zsidók által is üdvözölt területi változások vezettek az 1944-es népirtáshoz. Roppant valószínű ugyanis, hogy Észak-Erdély Romániánál maradása esetén a magukat jelentős részben magyarnak valló lakosok Auschwitzba deportálására sem került volna sor.

IV. A kollaboráció haszna?

A Horthy-kor magyar zsidó történeti drámájának csúcspontja alighanem az 1942–43-as időszak. A már csaknem összeurópai kiterjedésű náci népirtás tombolásának, a sokat vitatott Kállay-kettős, a magyar zsidók számára a bénító rettegés és az utolsó reménykedések ideje volt ez. A leginkább ezen időszakra összpontosító magyar történészvitáról a közelmúltban Kovács András tett fontos megállapításokat. Kovács szerint a magyar holokauszt okaival és előtörténetével kapcsolatos, eredetileg Randolph Braham és Ránki György között még az 1980-as években kibontakozó vita tárgya voltaképpen az volt, hogy „elkerülhető lett volna-e az ország német megszállása, illetve végérvényesen megpecsételődött-e a megszállással a magyar zsidók sorsa?”2

Kovács amellett érvelt, hogy az első kérdés kapcsán konkrétabban abban volt Braham és Ránki között nézeteltérés, hogy a németekkel való kollaborációnak a magyar zsidók szempontjából volt-e, illetve lehetett-e egyáltalán potenciális haszna. Míg Braham nagyszabású holokauszt-monográfiájában ezt sugalmazta, Ránki többek között az antifasiszta narratíva koherenciájának aláásása miatt ezen értelmezést problematikusnak tartotta. Kovács hangsúlyozta, hogy „a magyar holokauszthoz vezető események sorának minden fázisában volt lehetőség olyan politikára, amely lehetővé tette volna, hogy több zsidó élje túl az üldöztetéseket, mint ahányan valójában túlélték”.3 Ugyanakkor határozottan úgy vélekedett, hogy ehhez idővel változó eszközöket kellett volna alkalmazni: a magyar zsidóság háborús évekbeli hatékonyabb mentésének megvalósításához még 1944 márciusa előtt meggyőzőbb kollaborációra, ezután a szabotázs és kollaboráció óvatos és fondorlatos elegyítésére, 1944 júniusától

pedig határozottabb ellenállásra lett volna szükség.

Talán fölösleges külön hangsúlyoznom, hogy a magyar állam e téren mindhárom fázisban erősen alulteljesített. Külön tárgyalandó lenne a kérdés (és erre Kovács sajnálatos módon nem tért ki érdemben), hogy kiben és mennyire volt meg egyáltalán e zsidómentő szándék? Miért érdemes ezen, a háború egész történetét mérlegre téve, inkább kontrafaktuális szándékot a magyar állam ekkori ágenseiről feltételeznünk? E feltételezés (minden bizonnyal szándékolatlan) következményeként ugyanis nemcsak a nem fasiszta rendszer működtetői és a népirtás elkövetői közötti személyi folytonosság problémája, azaz a Horthy-rezsim holokausztért viselt felelőssége részesül ismét csak relatíve kevés figyelemben. A mentési szándék esélyeinek kiemelt vizsgálata helyett úgy is lehetne érvelni, hogy a magyar rezsim egyre radikálisabb zsidóellenes politikája ekkoriban „saját hatáskörben, német segítség nélkül" teremtette meg azt az eszközrendszert, amely a magyar holokauszt villámsebes végrehajtásához szükségeltetett.4 Sőt, amellett is hozhatók érvek, hogy a kirekesztés viszonylag „lassú eszkalációja" is épp a társadalmi „közömbösség kifejlődését" segítette elő.5

Ungváry Krisztián és Komoróczy Géza ezen meglátásait kifejezetten azért idézem, mert megítélésem szerint amilyen fontos megvizsgálnunk, hogy Magyarország 1942–43-ban miért állt ellen a magyar zsidók deportálását követelő náciknak, legalább akkora jelentősége van a következő, jóval kellemetlenebb kérdésnek: a magyar hozzáállás miként változhatott meg oly sebesen, drasztikusan és végzetesen 1944 márciusa után?

V. A látszólagos ellentmondásokról

1944-ig kétségkívül élt a remény, hogy Magyarország határt szab e zsidóellenes politikának, ez azonban az *Operation Margarethe* nácik általi 1944. márciusi végrehajtása után egyértelműen tévhitnek, és amennyiben mégis tovább élt, káros illúziónak bizonyult. Az e téren megfigyelhető magyar zsidó illúziók forrásvidékét is érdemes lenne nemzetközi keretben feltérképeznünk. Megítélésem szerint részben a fentebb említett többváltozós egyenletből. A magyarországi antiszemita radikalizáció és európai zsidóellenes népirtás 1940-es évek eleji egyidejűségéből következett ugyanis, hogy a magyar zsidók magyar nemzeti diskurzusának erőssége kétségkívül változott a második világháború éveiben, de korántsem pusztán a magyarországi diszkrimináció eldurvulásával párhuzamos leáldozását figyelhetjük meg. Az 1938 utáni kiábrándulásokat 1942–43-ban a szörnyű félelmekkel teli reménykedés fázisa követte.

Látszólagos ellentmondás csupán, hogy a magyar nemzeti elköteleződés helyenként felerősödő hangsúlyozására az 1940-es évek elején éppen az európai zsidóellenes népirtás tudatában került ismét sor: nem e tudás *ellenére,* hanem feltételezhetően éppen *miatta.* A nácikkal szövetséges államok történetében sajátos módon ugyanis 1944 márciusa előtt több publikált írás is explicite utalt, sőt meglehetősen részletesen beszámolt az ekkor már rohamléptekben előrehaladó európai népirtásról (náci terminológiával: a „végső megoldás"-ról). A holokauszt alapvető tényei tehát nemcsak hogy hozzáférhetőek voltak 1944 előtt, de a vészesen korlátozott magyar zsidó nyilvánosság fórumain keresztül publikussá is váltak.6

E magyar zsidó történeti források azonban szemlátomást nem váltak a magyar történetírói *mainstream* részévé. Sőt, magyar zsidó források még a magyar holokauszt tárgyalásakor is feltűnően ritkán jutnak jelentős szerephez. Kovács Éva, Lénárt András és Szász Anna Lujza közösen jegyzett közelmúltbeli tanulmánya például a magyar holokauszt személyes, szubjektív forrásainak nagyon mérsékelt történetírói kamatoztatására hívja fel a figyelmet – úgy, hogy üdvözlendő kivételekként is épp az angol Tim Cole és az osztrák Eleonore Lappin-Eppel aktuális munkáit említi.7 Tágabb európai összehasonlításban a holokauszttal kapcsolatos magyar diskurzus egyik sajátossága eközben éppen az, hogy nem csak a fennmaradó privát és nem csak a második világháború után létrehozott források alapján vizsgálhatjuk: a példátlan európai népirtásra többen még 1944 előtt rádöbbentek. „Josephus Flaviusnál olvassuk, hogy

Jeruzsálem ostrománál egymillió zsidó lelte halálát. Az utolsó esztendőben sokkalta nagyobb számban estek áldozatul sorainkból fegyvertelen férfiak, gyönge nők, ártatlan és gyámoltalan gyermekek, öregek az ádáz faji harcnak”.8

Annak, hogy e források figyelembevétele elmaradt, összetett okai vannak. Említésre méltók ezek közül a zsidó témák még a kommunista rezsim idején eluralkodó nagyfokú tabusítása és a zsidó identitás ezzel párhuzamos viszonylagos eljelentéktelenedése, illetve a soá idején megélt üldöztetés hosszú távúnak bizonyuló traumatizáló hatása él tovább. Ez leginkább egyfajta negatív emlékezetközösség formájában él tovább. Hasonlóan fontos továbbá ezen identitás az antiszemita közvélekedések erőteljessége miatt azóta is fennálló stigmatizáltsága, akárcsak a vallási témák szekularizációból következő nyilvánosságbeli háttérbe szorulása. Megítélésem szerint mindezen tényezők együttállásának következtében alakult ki s kerülhetett 1989 után a politikailag korrekt nézeteket megillető domináns pozícióba a zsidók magyarországi asszimilációjáról, illetve asszimiláltságáról folytatott, egyoldalú és kifejezetten jelenközpontúnak ható diskurzus.

Ezenfelül szükséges megemlítenem, hogy fontos a magyar zsidó tematikájú kutatások elmaradásában a lassan oldódó tabusítás, a nagyfokú szekularizáció és a sajnálatos módon újfent felerősödni látszó stigmatizáció. Kétségtelen, hogy míg 1989 előtt a legfontosabb magyar zsidó témájú történeti művek jelentős része Magyarországon kívül született, az elmúlt két évtizedben idehaza is megnövekedett számban és megbízható átlagszínvonalon folytak ilyesfajta kutatások. A helyzet 1989 után jelentősen javult tehát, érzésem szerint mégsem változott meg gyökeresen. A magyar és európai zsidóság kutatására létrehozott intézmény hiánya német vagy lengyel összehasonlításban meglehetősen feltűnő és e hiányt csak részben tudják kompenzálni a legfőképpen az MTA, az ELTE, a CEU, a HDKE és a Yad Vashem kutatócsoportja által végzett kutatómunkák. Összességében bízvást állíthatjuk, hogy a magyar zsidó historiográfia kortárs helyzete meglehetősen Janus-arcú: egyidejűleg jellemzi megélénkült érdeklődés és tematikai anakronizmusok, komoly kutatói teljesítmények és fennmaradó jelentős hiányok, mérsékelten fellendülő nemzetközi érdeklődés és a hazai kutatók nemzetközi beágyazódottságának alacsony szintje.

A magyar zsidó történeti kutatások viszonylag szerény helyi támogatottsága és szemlátomást továbbra is fennálló nemzeti történetírói kánonbeli marginalitása különösen annak fényében fájó, hogy számos magyar zsidó történeti alapkérdés megítélésében éles polarizáltság figyelhető meg. Miközben sok régebb óta vitatott történeti kérdés kapcsán visszatérően releváns zsidó aspektusokra bukkanhatunk, e kérdések empirikus feltártsága sok kívánnivalót hagy maga után. Kortárs vitáink tárgya így egy számos ponton további jelentős témákkal is mélyen összefonódó, helyenként túlbeszéltnek tűnő, mégis alulkonceptualizált és nagyrészt feltárásra váró történet.

1

Timothy Snyder, Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin, *New York, Basic Books, 2010, 409. o.*

2

Kovács András, A magyar holokauszt és a történészek. Egy történészvitáról *in Uő,* A másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon, *Budapest, Gondolat, 2008, 300. o.*

3

I. m., 315. o.

4

Ungváry Krisztián, A zsidótörvények végrehajtása *in Randolph L. Braham,* Tanulmányok a holokausztról *IV. Budapest, Presscon, 2006, 136. o.*

5

Komoróczy Géza, A zsidók története Magyarországon *I., Pozsony, Kalligram, 2012, 36. o.*

6

A holokausztról mint a kortárs német nyilvánosságbeli „nyílt titokról” lásd Peter Longerich, „Davon haben wir nichts gewusst!” Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945, *München, Siedler, München, 2006.*

7

Kovács Éva, Lénárt András és Szász Anna Lujza, A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei *in* Buksz, *2011. tél, 350. o.*

8

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum igazgatóságának jelentése az 1942–43. évről *in* Libanon, *1943, 112. o.*